

דברים לזכרו של פרופ' דן כספי ז"ל

"והמשכיל בעת ההיא ישמיע קולו" – לזכרו של דן כספי ז"ל

עמית שכטר*

ה"עת הרעה" ביחסי השלטון והתקשורת בישראל, מסוג התקופות שהנביא עמוס היה ממליץ בהן למשכיל שיסכור את פיו, ימיה כימי המדינה. דוד בן-גוריון שלט בעיתונות הכתובה דרך "ועדת העורכים" שמיסד, ובאלקטרונית ישירות דרך עוזריו; מנחם בגין ויצחק שמיר מינו את דובריהם לעמוד בראש השידור ה"ממלכתי" ובתקופת האחרון אף נסגר עיתון לשלושה ימים על חשיפת פרשת רצח מחבלים שבויים; ואילו בנימין נתניהו בפעולת צבת הקים לעצמו עיתון במימון מיליארדר מקורב שיחולק חנם בקרנות הרחוב וגם הטיל אימה על השידור האלקטרוני תוך ניסיונות חוזרים ונשנים לסגור את השידור הציבורי.

מעטים מבין משכילי שנות המדינה בלטו בהשמעת קולם למול המתקפה הנמשכת על אמצעי התקשורת כמו פרופסור דן כספי, שהלך לעולמו לפני כשנה. כספי, יליד רומניה (למשפחת כספאו) שעלה ארצה ב-1960 עם הוריו כשהוא בן 14 ובגר בבאר שבע, עשה את לימודיו הגבוהים באוניברסיטה העברית בירושלים. את הדוקטורט בהנחיית הפרופסורים אליהוא כ"ץ ועמנואל גוטמן בנושא "תפיסת חברי הכנסת את דעות הציבור" השלים ב-1976. במהלך הקריירה האקדמית שלו כיהן כמרצה באוניברסיטת בר אילן ובאוניברסיטה העברית, כמרצה בכיר ופרופסור חבר באוניברסיטה הפתוחה, ולבסוף כפרופסור מן המניין וראש המחלקה לתקשורת באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, שעם מייסדיה נמנה. בנוסף, כיהן במעמד אורח במוסדות רבים, החל בהשתלמות בתר הדוקטורט שעשה במכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס (M.I.T) ודרך מינויים זמניים באוניברסיטאות מנצ'סטר, ביה"ס הלונדוני לכלכלה ומדע המדינה (L.S.E), אוניברסיטת ראטגרס, אוניברסיטת פאריז ואוניברסיטת תל אביב.

לאורך קרוב ל-40 שנות קריירה אקדמית, היה כספי אחד ממלומדי התקשורת המוכרים בישראל. בולטותו הייתה פועל יוצא של מעמד ייחודי שקנה לו, הן בהנחת היסודות להוראת התקשורת בהשכלה הגבוהה בישראל והן במעורבותו בחיים הציבוריים תוך העמדת הידע הרחב שרכש בשנות מחקר ארוכות לטובת האינטרס הציבורי. בין היתר ניתן לזקוף לזכותו את הקמת האגודה הישראלית לתקשורת באמצע שנות ה-90, בה שירת כיו"ר הראשון.

* פרופ' עמית שכטר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

לצד אלה עסק בעבודה מחקרית שתרמה להעשרת ארון הספרים התקשורתית הישראלי בתחומי דעת הקהל, התקשורת הפוליטית, מוסדות התקשורת והתקשורת למיעוטים.

בתחילה בעצמו, ואחר כך יחד עם שותפו העיקרי לכתיבה ומחקר, פרופ' יחיאל לימור, חיבר כספי סדרה של ספרי לימוד (text books) ומקראות שעשו את האוניברסיטה הפתוחה למוסד מרכזי שכמעט אין בלתו להוראת התקשורת בישראל. שנותיו באוניברסיטה הפתוחה הקבילו לתחילת ההתפתחות של לימודי התקשורת לתואר ראשון בישראל. בזו אחר זו נוסדו בראשית שנות ה-90 תוכניות לימודים באוניברסיטה העברית בירושלים, במכללה למנהל, באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת תל אביב. בכל התוכניות האלה שימשו ספריו: *תקשורת המונים: תקשורת בין-אישית ותקשורת המונים, אמצעי התקשורת המודפסים, קולנוע רדיו וטלוויזיה (כרך א')* (כספי, 1993); *תקשורת המונים: השפעות של תקשורת המונים, הקהל של תקשורת המונים (כרך ב')* (כספי, 1995); *ותקשורת המונים: מוסד התקשורת - היבטים תיאורטיים, ארגוניים ותפקודיים (כרך ג')*, יחד עם י. לימור (כספי ולימור, 1995), כספרי היסוד בשיעורי המבוא לצד המקראה שערך (שבה בעיקר חומרים מתורגמים רבים), *תקשורת המונים: זרמים ואסכולות מחקר ואמצעי תקשורת ההמונים בישראל* (יחד עם י. לימור). בנוסף, ערך שתי מקראות נוספות בהוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר: *דמוקרטיה ותקשורת בישראל* (1998), שפורסם בארבע מהדורות *תקשורת ופוליטיקה בישראל* (2007).

את ראשית דרכו המחקרית עשה כספי בתחום שירש ממנחיו בעבודת הדוקטורט: תקשורת ודעת קהל. במיוחד התרכז בקשר שבין פוליטיקאים ואמצעי התקשורת, חיבור שאליו יחזור גם בפעילותו הציבורית שנים אחר כך. הפרסום האקדמי הראשון שלו, שנעשה ביחד עם דינה גורן ועקיבא כהן (Goren, Cohen & Caspi, 1975) בעת שהיה עדיין סטודנט באוניברסיטה העברית והם אנשי סגל, דווקא היה מחקר עיתונות קלאסי מהסוג שלא איפיינ את דרכו המחקרית המאוחרת. המחקר, שניזום תוך כדי מלחמת יום כיפור ונערך במהלכה, ניתח 108 שאלונים שמולאו בידי עיתונאים ישראלים וזרים שסיקרו את המלחמה. ההיערכות המהירה למחקר במהלך המלחמה, שפרצה כידוע במפתיע (לפחות מבחינת אזרחי המדינה), חשפה שעיתונאים זרים מוצאים את מקורות המידע הרשמיים של ישראל כמועילים יותר לסיקור מאשר עיתונאים ישראלים. החוקרים סברו שיש לכך שני הסברים אפשריים: לעיתונאים הזרים לא היו מקורות אחרים בגלל זרותם וקשיי השפה, אך בה בעת נדמה היה לעיתונאים הזרים שהממסד הישראלי מעוניין יותר לסייע דווקא להם על פני עמיתיהם המקומיים.

עם יחיאל לימור, כאמור שותפו העיקרי לכתיבה, החל כספי לעבוד גם סביב מלחמת יום כיפור (Caspi & Limor, 1978). אלא שמחקר זה שנכתב בעת שהיה מרצה באוניברסיטה העברית ולימור משמש

ככתב המדיני של "מעריב", כבר שייך היה לתחום התקשורת הפוליטית, שהיה כאמור אחד מתחומי המחקר העיקריים של כספי, במיוחד בראשית דרכו. במחקר זה רואיינו 83 מחברי הכנסת השביעית ו-101 מחברי הכנסת השמינית, שתי כנסות שחצצה ביניהן מלחמת יום כיפור. השאלה שביקשו כספי ולימור מענה לה הייתה מידת ההסתמכות של חברי הכנסת על אמצעי התקשורת ככלי להבנת דעת הקהל. המחקר העלה כי חברי הכנסת השתמשו בעיתונות הכתובה יותר מאשר ברדיו ובטלוויזיה (שהיו אז כולם בידי רשות השידור), וקראו בעיקר ארבעה עיתונים: *הארץ*, *מעריב*, *ידיעות אחרונות* ו-*הצב* תוך הסתמכות יתר על הראשון. עם זאת, בעקבות המלחמה ניכרת הייתה הסתמכות גדלה של חברי הכנסת על הטלוויזיה כמקור מידע.

את התפנית לעיסוק במוסדות התקשורת עשה כספי כבר בראשית שנות ה-80 עם פרסום מאמרו על תפקיד התקשורת בקביעת סדר היום הפוליטי בישראל (Caspi, 1982). תהליך המעבר מהעיסוק בתקשורת פוליטית למחקר המתרכז בתיפקודי התקשורת ומוסדותיה נעשה כאן על ידי ניתוח עיצוב סדר היום של חברי הכנסת על ידי התקשורת. כספי בחן 4682 שאילתות שהגישו חברי כנסת במושב השני של כל אחת משבע הכנסות הראשונות. הממצאים הראו שבין הכנסת הראשונה לשביעית גדל חלקן של השאילתות שהתבססו על מידע בכלי התקשורת מ-8 אחוזים מכלל השאילתות במושב ללמעלה מ-50 אחוזים. הממצאים גם הראו כי למרות שהשפעתם של כלי התקשורת המפלגתיים בהקשר זה נותרה קבועה לאורך השנים, כוחם של העיתונים הבלתי תלויים – *הארץ*, *מעריב* ו-*ידיעות אחרונות* – גדל.

אלא שהתנועה העיקרית לכיוון המוסדי נעשתה כאשר היה כספי הראשון לזהות את המעמד המרכזי שרכשו העיתונים המקומיים בשנות ה-80 והראשון לעגן את המעמד הזה במחקר האקדמי. תחילה בפירסום בכתב העת האירופי *Gazette* (Caspi, 1984) ואחר כך בספר *Media Decentralization: The Case of Israel's Local Newspapers* שפורסם ב-1986 (Caspi, 1986). לצורך מחקר סקרי כספי 120 עיתונים מקומיים שיצאו לאור בשנות ה-60 וה-70 וביקש להצביע כיצד עלייתם שיקפה מגמות של ביזור שהחלו להתעורר בחברה הישראלית. הספר עסק הן בתהליך המיסוד של העיתונים עצמם – ברובם המכריע שבועונים – והן בהתפתחות קהל הקוראים שלהם, אזרחים ופוליטיקאים.

במחקר על העיתונות המקומית עשה דן כספי שימוש לראשונה במודל שפיתח וכינה "מודל הלוויין". הוא תיאר כיצד כלי תקשורת מהווים לוויינים של הקהילות אותם הם משרתים, לוויינים בעלי קשרי גומלין עם הקהילה המזינה אותם בסיפורים אותם הם משדרים בחזרה אליה. הוא הרחיב את ההשאלה כך שתתאר את העיתונאים כ"אנטנות", את עורכי המקומונים כ"טרנספונדרים" הממיינים את כל המידע המועלה אליהם ומורידים מטה חזרה לקהילה רק את כמות המידע האפשרית במסגרת

התכולה שלהם. השימוש בהשאלות אפיין גם המשך עבודתו של כספי, ובלט בספר: "המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990" (כספי ולימור, 1992) שזכה לתפוצה הרחבה ביותר מבין ספריו אשר נכתב אף הוא בצוותא עם יחיאל לימור. אמצעי התקשורת, לפי המודל שהוצע בספר, הם ה-"מתווכים" בין השלטון ובין האזרחים. כספי ולימור טענו כי אף שאמצעי התקשורת בישראל שיקפו את המודל המוכר בעולם כמודל "האחריות החברתית" (Siebert, Peterson & Schramm, 1956), היו בהם אלמנטים של המודל "ההתפתחותי" (Altschull, 1984), שהולידו בסופו של יום מודל ישראלי ייחודי – מודל "התיווך".

בעשור הראשון של שנות ה-2000 הגיב דן כספי בכתיבתו לעלייתו של גורם תקשורת חדש – התקשורת האלקטרונית. הוא אף יזם אוסף ערוך ומגוון (ביחד עם ד"ר טל סמואל-עזרן) שריכז מחקרים מארבע קצוות תבל שעסקו במגוון רחב של מדיה חדשים, דרכי השימוש בהם, והשפעת התרבות על הבחירה ביניהם שעושים המשתמשים (Samuel-Azran & Caspi, 2008). במאמרו הראשון בנושא (כספי, 2007) העלה את קווי הדמיון בין העיתונות המקומית והעיתונות האלקטרונית בישראל: "שניהם עוררו ומעוררים פחדים בממסד התקשורת, שניהם סבלו וסובלים מדימוי כללי נמוך, ושניהם מדירים את שנתם של קברניטי הממסד העיתונאי" (כספי, 2007, עמ' 31). באותו הזמן עמד כספי גם על ההבדל החשוב והעקרוני ביניהם: "המקומונים הינם עוד אופציה באמצעי תקשורת המודפס, ואילו עיתוני אינטרנט מתנהגים כאמצעי תקשורת חדש אשר מאיים על עתידו של אמצעי התקשורת הוותיק" (שם, בעמ' 32). דווקא הבחנה זו בדבר תהליך ההחלפה של העיתונים הוותיקים באמצעי תקשורת חדשים, הוליכה את דן כספי לבחון את תפוצתם של האחרונים ולהגיע למסקנה כי "ככל שמפת התקשורת ממשיכה לתסוס ולהתערען, תאגידי תקשורת מצליחים להרחיב את בעלותם הצולבת גם על אמצעי התקשורת החדש ובכך לשמור על מעמדם ההגמוני במרחב הציבורי" (כספי, 2011, עמ' 44).

ואכן, העיסוק בבעלויות הצולבות, בריכוזיות של כלי התקשורת, ובהשלכותיהם על המשטר הדמוקרטי בישראל היו מהנושאים בגינם קנה לעצמו כספי מעמד גם בציבוריות הישראלית שמחוץ לכתלי האקדמיה. עם תחילת המהלכים להקמתו של ערוץ מסחרי בטלוויזיה, נמנה כספי עם קבוצה קטנה של אינטלקטואלים ופקידי ציבור שהתריעו מפני המגמה שהסתמנה לפיה יעבור ערוץ הטלוויזיה המסחרי הבודד הזה לשליטתם של בעלי העיתונות. קולו הציבורי שתרים רבות גם להצלחת המאבק ולצמצום חלקם של העיתונות בערוץ, החל להישמע על גבי פלטפורמות נוספות. בולט במיוחד היה המאמר "האזרח נון-מס" שפרסם ב-8 באוקטובר 1992, בשיא המאבק על כללי המכרז שיאפיינו את הערוץ השני בשנים לבוא, בעיתון "חדשות". במידה מסוימת של אירוניה כדאי להזכיר ש"חדשות" היה הקורבן הראשון של הערוץ המסחרי ונסגר ימים ספורים לאחר עלייתו לאוויר.

את מאמרו פתח כספי במלים "בימים שבהם פניו העגלגלות של האזרח קיין שבות וכובשות את המסך הגדול, מצחקק לו עמיתו הישראלי ושבע ההישגים - האזרח נון מס" (כספי 1992). לא קשה היה לנחש מיהו אותו "נון מס", אותו תיאר כספי בלשון ציורית כבעלים של "עיתון שיש לו מדינה" אשר "לוטש [. . .] עיניים רעבות לעבר ערוץ 2". בלשון מושחזת ואמיצה חבט כספי במאמרו שנכנס לפנתיאון האקטיביזם האקדמי הישראלי בפוליטיקאים המשחרים לפתחו של "נון מס", בעיתונאים שהתפתו לקבל משרות בערוץ העתידי בתמורה להשתקת קולם הביקורתי, ולא פחות מכך באקדמיה, ובמיוחד במחלקה ללימודי תקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית בה צמח, שהסכימה לקבל תרומה נדיבה ולהיקרא על שם אביו של "נון מס".

ייתכן לזכותם של כמה מקובעי המדיניות שדמותו הביקורתית של כספי ועמדותיו הנחרצות לא מנעו את היוועצותם התכופה בו, אלא להיפך. פחות מעשור לאחר שרכש מוניטין כלוחם בריכוזיות התקשורת, מונה דן כספי כחבר בוועד המנהל של רשות השידור. המינוי אמנם הפתיע ובתחילה הרתיע אותו, כי חשש ש"הממסד מנסה להשתיק את מבקריו" ואף תהה אם "אוכל לשמור על עצמאותי" (כספי, 2005, עמ' 8), אולם מיד התרצה ונטל על עצמו את המשימה. את שלוש השנים שעשה בוועד המנהל באחת מהתקופות הקשות שידעה הרשות, תיעד אחר כך בספרו *סליחה תקלה! דעיכתה של רשות השידור* (כספי, 2005). התיזה הבסיסית שהעלה כספי בספרו, הייתה שהבעיה של רשות השידור טמונה בזיקה העמוקה שבינה ובין הפוליטיקה, או יותר נכון, הפוליטיקאים. אלא שכספי לא הסתפק בהצבת התיזה, הוא ניסה גם להוכיח אותה ונדרש לשם כך לשילוב מאתגר במיוחד: גם צופה וגם משתתף, גם פרשנות אקדמית וגם מסמך אנתרופולוגי. ספרו זה בהחלט פתח צוהר לרשות השידור וחשף את קרביה באופן שלא נעשה בעבר.

מתוך מגוון הנושאים שעניינו את כספי במהלך הקריירה האקדמית הענפה שלו, סוגיית שימושי התקשורת של מהגרים בישראל יכולה להיחשב כסגירת מעגל. כספי חזר לבאר שבע בעשור הסיום של הקריירה העשירה שלו, העיר בה נקלט כמהגר בנעוריו, ובמחקריו האחרונים עסק בנושאים שוודאי העסיקו אותו בנעוריו. תחילה חבר לפרופ' עקיבא כהן (עמו חיבר כזכור את מאמרו הראשון) ולפרופ' חנה אדוני, ויחדיו ערכו מחקר מקיף, שאף הפך לספר (Adoni, Caspi & Cohen, 2006) המשווה בין שימושי המדיה של מהגרים מברית המועצות לשעבר וערבים-ישראלים, שתי קבוצות המיעוט הדומיננטיות בישראל מאז ראשית שנות ה-90. עם שותפת המחקר האחרונה שלו פרופ' נלי אליאס, חיבר מאמר משותף המבחין בין אמצעי תקשורת מטעם המהגרים לאמצעי התקשורת למען המהגרים (Caspi & Elias, 2011). מאמרם זה כמו גם הספר שערכו (Caspi & Elias, 2013) ובו קיבצו מאמרים רבים על שימושי מהגרים ומיעוטים במדיה בישראל, הניחו נדבך נוסף בספרות ענפה זו.

דן כספי ייזכר בקהילת חוקרי התקשורת, מורי התקשורת והעוסקים במקצועות התקשורת, בזכות שלושת המרכיבים של אישיות האקדמאי האידיאלי: חוקר, מורה, ואזרח. תרומתו לקהילה האקדמית, השפעתו על דורות של מורים, והמשקל של עמדותיו הציבוריות במסגרת המאבקים לשמירה על תקשורת חופשית במדינה דמוקרטית, עוד יוסיפו להדהד בשנים לבוא. יהי זכרו ברוך.

רשימת המקורות

- כספי, ד' (1992), האזרח נון-מם, **חדשות**, 8.10.1992. ניתן לראות ב: <https://www.themarket.com/advertising/1.3427015>
- כספי, ד'. ולימור, י. (1992), **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990**. סדרת אשכולות. תל-אביב: עם עובד.
- כספי, ד' (1993), **תקשורת המונים: תקשורת בין-אישית ותקשורת המונים, אמצעי התקשורת המודפסים, קולנוע רדיו וטלוויזיה (כרך א')**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה
- כספי, ד' (1995), **תקשורת המונים: השפעות של תקשורת המונים, הקהל של תקשורת המונים (כרך ב')**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה
- כספי, ד' ולימור, י' (1995), **תקשורת המונים: מוסד התקשורת - היבטים תיאורטיים, ארגוניים ותפקודיים (כרך ג')**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה
- כספי, ד' (עורך) (1995), **תקשורת המונים: זרמים ואשכולות מחקר**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה
- כספי, ד' (עורך) (1997), **דמוקרטיה ותקשורת בישראל**. תל-אביב: מכון ון-ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד
- כספי, ד' ולימור, י' (עורכים) (1998), **אמצעי תקשורת המונים בישראל**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה
- כספי, ד' (2005), **סליחה תקלה! דעיכתה של רשות השידור**. מבשרת ציון: צבעונים
- כספי, ד' (2007), "העיתונות המקוונת בישראל – מיון ראשוני. מתוך: ת. שוורץ-אלטשולר, (עורכת) **עיתונות דוט. קום: עיתונות מקוונת בישראל**. עמ' 31-50. ירושלים ובאר שבע. המכון הישראלי לדמוקרטיה ומרכז בורדה לתקשורת חדשנית.
- כספי, ד' (עורך) (2007), **תקשורת ופוליטיקה בישראל**. תל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד
- כספי, ד' (2011), **מבט חדש על עיתונאות מקוונת בישראל: לקראת ביצור הגמוניה קיימת. קשר 41**, 34-46.
- Adoni, H., Caspi, D. and Cohen, A. A. (2006) *Media, minorities and hybrid identities: The Arab and Russian communities in israel*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Altschull, J.H. (1984), *Agents of power: The media and public policy*. White Plains, NY: Longman.

- Caspi, D. (1982). The agenda-setting function of the Israeli press. *Knowledge*, 3(3), 401-414
- Caspi, D. (1984). Media Decentralization in a Centralized System: The Case of the Local Press In Israel. *Gazette*, 31, 171-184.
- Caspi, D. (1986). *Media decentralization: The case of Israel's local newspapers*. New Brunswick, NJ: Transaction
- Caspi, D. & Elias, N. (2011). Don't patronize me: Media-by and media-for minorities. *Ethnic and Racial Studies* 34(1), 62-82
- Caspi, D. & Elias, N. (eds.) (2013). *Media and Ethnic Minorities in the Holy Land*. London: Vallentine-Mitchell
- Caspi, D. & Limor, Y. (1978). How the Yom Kippur War Affected Israeli Legislators' Media Exposure. *Journalism Quarterly*, 55. 474-480.
- Goren, D., Cohen, A. A. and Caspi, D. (1975). Reporting the Yom Kippur War from Israel. *Journalism Quarterly*, 52, 199-206.
- Samuel-Azran, T. & Caspi, D. (eds.). (2008) *New media and innovative technologies*. Beer Sheva and Mevasseret Zion: Ben-Gurion University Press and Tzivonim Publishers
- Siebert, F. Peterson, T. and Schramm, W. (1956). *Four theories of the press: The authoritarian, libertarian, social responsibility, and soviet communist concepts of what the press should be and do*. Urbana, IL: University of Illinois Press.